

Переведення роботи російських спецслужб на воєнні рейки в 1914 році

Б.В. Бернадський
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто перебудову діяльності російських спецслужб, обумовлену потребами воєнного часу, а також становлення контррозвідального режиму та режиму секретності на початку Першої світової війни.

В статье рассмотрены перестройка деятельности российских спецслужб, обусловленная потребностями военного времени, а также становление контрразведывательного режима и режима секретности в начале Первой мировой войны.

The article examines the activities of Russian intelligence services restructuring due to wartime needs. Becoming counterintelligence mode and secrecy at the beginning of the First World War.

Ключові слова: захист інформації, Перша світова війна, державна таємниця, нерозголошення, контррозвідка.

Постановка проблеми

На початку ХХ ст. всі великі капіталістичні держави вступили в боротьбу за ринки збуту та колонії. Кардинальні зміни, що позначилися на всіх сферах людського співіснування, не оминули й спецслужби. Особливо помітним це стало з початком Першої світової війни.

Уперше порохом у Європі запахло в 1908 р., що обумовило поступову переорієнтацію роботи спецслужб із домінанти політичного розшуку на контррозвідку. Відповідно, розпочалися й перші кроки щодо посилення режиму секретності. Водночас, логіка подій призвела до розширення функцій контррозвідки та перетворення її структур на ще один орган політичного розшуку. А вже під час війни надзвичайно збільшилося коло питань, з яких розвідки хотіли отримувати інформацію. До виключно військових додалася велика кількість політичних, економічних, соціально-психологічних, етнічних та інших проблем, вирішення яких було б важливим для успішного ведення війни.

Ведучи мову про перебудову діяльності спецслужб, варто зауважити, що стратеги всіх ворогуючих держав вважали майбутню війну маневреною та короткотривалою. Тому й роль контррозвідки зводилася, в основному, до захисту мобілізаційних

планів, стратегічних і тактичних задумів ведення бойових дій (особливо на початковому етапі війни) і збереження відомостей про нові зразки воєнної техніки. Проблема забезпечення безпеки у військах, тим більше силами спецслужб, до уваги не бралася, з розрахунку на високий бойовий дух в умовах проведення наступальних операцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Діяльність спецслужб Російської імперії в роки Першої світової війни стала предметом наукового зацікавлення низки дослідників: М. Грекова, О. Здановича, Б. Старкова. З українських учених варто згадати О. Ярмиша, В. Сідака, Д. Веденєєва.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Процес переведення роботи органів державної безпеки на воєнні рейки, особливо на території України, залишився поза увагою дослідників.

Формулювання цілей статті

Публікація має на меті заповнення існуючої прогалини.

Вклад основного матеріалу дослідження

Основною метою контррозвідальних заходів перших тижнів війни було саме

забезпечення прихованості проведення мобілізації, забезпечення секретності темпів перевезення військ і пункти їх зосередження. Із серпня всі жандармські підрозділи перейшли на режим посиленого чергування. Тоді ж відбувається зміна грифу раніше таємної інформації: 1 серпня 1914 р. штаб корпусу завчасно попередив жандармські управління, що вся інформація про пересування військ, поїзди, зовнішню безпеку, збройні сили, воєнні споруди є цілком таємною. Заборонялася поява в пресі будь-якої інформації щодо приїзду-від'їзду осіб командного складу та іншої інформації що могла вказувати на мобілізацію [1, а.7; 2, а. 390, 393].

Згодом, 29 липня 1914 р. було оголошено урядове повідомлення зі зверненням до населення про необхідність збереження в таємниці всього, що стосується воєнних заходів. Наголошувалося, що будь-яка необережність у розмовах, листах і телеграмах може завдати шкоди державі та потребуватиме від армії зайвих жертв. Тут же громадськість закликали до спокою і довіри до чуток, що можуть бути недостовірними і зловмисними. Суспільство повинно було змиритися і з обмеженнями інформації. Тож уроки російсько-японської війни, як справедливо зауважили сучасники, не минули дарма [3, с. 21-22].

Дії російської влади, у тому числі й спрямовані на боротьбу зі шпигунством, визначалися низкою документів, розроблених задовго до початку війни: «Положенням про підготовчий до війни період» від 17 лютого 1913 р., планами мобілізації збройних сил і залізниць, комплексом загальнодержавних заходів з підготовки до війни, які мусили виконувати всі цивільні та військові відомства [4].

Заходи, що передбачали боротьбу із шпигунством, забезпечення нормального функціонування залізниць, військових заводів і складів, повинні були здійснюватися в рамках виконання завдань першої черги, тобто вже на початковому етапі приведення країни в стан бойової готовності. Таким чином, одразу паралізувалася, принаймні на це очікували, діяльність во-

рожої агентури. Антишпигунські заходи окремо не виділялися, а входили в загальний список обов'язкових заходів різних міністерств, передусім – МВС. Його співробітники мусили керуватися «Положенням про заходи з охорони державного порядку і суспільного спокою».

Згідно з 9-м параграфом переліку заходів, що здійснює МВС на підготовчому етапі, основні контррозвідувальні завдання покладалися на начальників жандармських управлінь, справників, начальників повітів, у тому числі недопущення страйків і спроб диверсій на підприємствах, що займалися виготовленням предметів військового спорядження. Після затримання підозрюваних у шпигунстві інформація про них передавалася в штаб округу, а перед МВС порушувалося клопотання про висилку затриманих. Десятий параграф того ж Положення усував протиріччя між військовими й органами МВС: усі чини жандармської та загальної поліції змушені були приймати вимоги командувачів військами округів по охороні ввірених їм районів до негайного виконання [4]. Міністерство шляхів сполучення вводило надзвичайний стан на залізницях, діючи в тісному контакті з МВС у контрдиверсійній діяльності.

Головне управління пошт і телеграфів повинно було прослідкувати за припиненням прийому телеграм від приватних осіб «таємною мовою». Неважливе маскування, саме завдяки своїй простоті, робило практично невловимими агентурні донесення в загальній масі тисяч справжніх приватних телеграм. Зрозуміти їхній зміст людина, не обізнана з розвідкою, не могла. Тим більше, це не могли зробити звичайні станційні телеграфісти. А спецслужби надто пізно звернули на це увагу. Та й жандармські офіцери, котрих ніхто не увільняв від виконання інших обов'язків, також не могли. У результаті цензура здійснювалася незадовільно, поверхово. Перш ніж військові та жандарми змогли розкрити хоча б частину умовних позначень, пройшли місяці [5, а. 2-4; 4].

Надії за допомогою перлюстрації вийти

на слід ворожої агентури виявилися також безрезультатними. Однак цей метод продемонстрував свою ефективність у справі недопущення розголошення відомостей, що становлять військову та державну таємницю.

Відповідальність за політичну стабільність у місцевостях, заборону на видачу військовозобов'язаним закордонних паспортів і т.д. покладалася на Департамент поліції, як і контроль за належним дотриманням режиму секретності. Водночас, військове і морське міністерства за погодженням із МВС віддали наказ про початок функціонування органів військової цензури.

Таким чином, у загальну масу необхідних першочергових заходів були включені й такі, що передбачали контррозвідвальні заходи, боротьбу з диверсіями та саботажем. Однак ефективними вони могли бути лише в разі своєчасності проведення. На практиці це було зробити дуже непросто. Побоюючись спровокувати своїми діями противника, уряд намагався максимально відтягнути введення підготовчих до війни заходів. Фактично всі вони без поділу на першочергові та другочергові були зібгані та здійснені одночасно.

Так, «Положення про підготовчий до війни період» офіційно було введено в дію 14 липня, а заплановані заходи почали здійснюватися лише 18 липня, за день до оголошення війни [4]. Контррозвідвальні заходи почали виконуватись одночасно з проведенням всезагальної мобілізації та зосередженням військ на Західному кордоні, коли вони фактично втратили свою суть і на зміну їм прийшли закони воєнного часу. Передбачений механізм боротьби зі шпигунством був запущений уже після оголошення війни, а не напередодні, як планувалося. Згадану ж військову цензуру було введено лише 20 липня.

Новий орган, як і департамент поліції, входив до структури МВС, що покращувало координацію роботи. Таким чином, намітилося певне розмежування в контррозвідвальній діяльності.

Неврегульованим залишалось й кад-

рове питання. Спецслужби ще на початку 1913 р. розробили пропозицію з організації контррозвідки на випадок війни. Згодом здійснювалися додаткові заходи щодо розгортання контррозвідвальних відділень фронтів і армій у воєнний час, а також формування агентурної мережі з місцевих жителів.

«Положення про польове управління військ у воєнний час» передбачало створення контррозвідвальних відділень при штабах фронтів і армій у складі відділу генерал-квартирмейстера, у підпорядкуванні начальника розвідвального відділення [6, с. 40-41]. Армійські підрозділи мали створюватися з розгортанням збройних сил на базі округів. Так, штаб Київського військового округу планував передати весь особовий склад окружної контррозвідки на укомплектування відповідного підрозділу 3-ої армії. У штаті передбачалося 54 особи, хоча в самому КРВ було лише 19 співробітників. Нестачу кадрів і поповнення тих, що вибули, мав виправити офіцер Київського районного охоронного відділення. Про це було направлено клопотання до МВС. Джерело поповнення кадрів не вказувалося, та й конкретних домовленостей із МВС не було [7, с. 37]. Більш далекоглядно вчинили штаби Віленського і Варшавського округів, які рекомендували ГУГШ збільшити штати ще до оголошення мобілізації. Утім пропозиції залишилися на папері.

Непродуманим було й питання про збільшення кількості контррозвідвальних відділень у стратегічно важливих пунктах, адже воювати мали намір лише на заході та території ворога.

Ще на стадії підготовки в цьому документі яскраво проявилася загальна недооцінка його авторами всієї складності проблеми формування єдиного керівного воєнно-політичного центру. Проводилася ідея поділу держави на фронт і тил, що поглиблювало традиційну відособленість військового управління від загальноімперського, створювало серйозні труднощі у функціонуванні державного апарату у воюючій країні. Як наслідок – у воюючій

Росії не було єдиного правового поля. До того ж, у документі закладалося організаційне протиріччя, що дезорганізувало управління військами. З'являлися два незалежних один від одного центри. На театрі воєнних дій – Верховний Головнокомандувач і його штаб, а в тилкових районах – воєнне міністерство з його головним управлінням – Генштабом. Автори вважали що Головнокомандувачем автоматично стане імператор, який і координуватиме дії воєнної та цивільної влади. Цю ж посаду зайняв Великий князь Микола Миколайович, який не мав реальних важелів впливу на воєнне міністерство і тим більше на Раду міністрів.

Таким чином, було порушено важливу умову досягнення перемоги над ворогом: забезпечення єдності фронту і тилу. Характер взаємовідносин між цивільною адміністрацією та воєнним командуванням відразу набув гостроти. Ставка ВГК стала другим урядом. Причому механізму взаємодії з Радою міністрів створено не було. Невдалими виявилися й усі спроби знайти консенсус. Це призвело до кризи державного управління наприкінці війни.

За таких умов особливо страждала юриспруденція. У тилу вона функціонувала в традиційному форматі, а на театрі воєнних дій це було неможливим, оскільки увесь набір репресивних засобів був у руках воєнного командування. Це безпосередньо вплинуло й на розбудову органів контррозвідки. Так, завдання військових контррозвідників спочатку звучилося до боротьби з «чистим» шпигунством.

На території, що не входила до театру воєнних дій, продовжували функціонувати контррозвідувальні відділення штабів воєнних округів. У діючій армії процес налагодження контррозвідувальної діяльності розтягнувся на кілька місяців. Неврегульованим залишилося питання взаємодії контррозвідувальних відділень (КРВ) із розшуковими органами МВС.

Твердо стати на ноги контррозвідці допоміг процес шпигуноманії, що значною мірою мав стихійний характер. Головні напрями контррозвідувальної роботи визна-

чили такі складові процесу шпигуноманії, як доноси на окремих осіб і доноси на іноземні торговельно-промислові компанії. Жандарми і військові зайнялися перевіркою обґрунтованості наявних матеріалів.

Із початком війни влада у прифронтових губерніях перейшла в руки військової влади. За цих умов контррозвідка здійснювала арешти самостійно, а місцеві жандармські органи виконували накази армійського командування. Поза театром бойових дій порядок взаємодії зберігся. Контррозвідка збирала інформацію, жандарми здійснювали арешти. Це сковувало дії військових, які намагалися домогтися повної незалежності [4]. Коли воєнне міністерство в цілому і його контррозвідка зокрема отримали особливі повноваження, вони потіснили жандармів і в окремих сферах політичного розшуку, що раніше вважалося їх вотчиною.

Зрештою, в.о. начальника Генштабу М. Беляєв спробував узагалі усунути жандармські органи від контррозвідувальної діяльності, звівши їх до ролі простих виконавців, однак зустрів рішучий і логічний опір командира Окремого корпусу жандармів В. Джунковського. Згодом міністр внутрішніх справ О. Хвостов стверджував, що «агенти Департаменту поліції мусять негайно поступатися контррозвідці, яка була більш суворою, в розумінні спостереження, ніж будь-яка розвідка». Він наголошував, що здебільшого військові контррозвідники заважали йому боротися з німецьким шпигунством, і саме цим пояснював уривчасті відомості про діяльність гуртків, які підозрювались у причетності до діяльності іноземних спецслужб [8, с. 47, 19].

Разом з тим, жандарми, не бажаючи перетворитися на зняряддя контррозвідки, не надто прагнули виконувати додаткові функції, про що йдеться в мемуарах. Тим більше, що вони розуміли – з початком війни з'явиться чимало хибної інформації. З цього приводу навіть було видано наказ по Корпусу щодо більш ретельної перевірки інформації [9, с. 400-402; 10, с. 183].

Військова ж контррозвідка, базуючись

на малодостовірній інформації, заводила чимало справ. Більшість із них передавалася територіальним ГЖУ і розглядалась в адміністративному порядку.

Контррозвідка і жандарми свої дії планували заздалегідь. Із 1912 р. за розпорядженням ГУГШ усі контррозвідувальні відділення складали й періодично уточнювали списки осіб, що підлягали арешту або адміністративній висилці в «підготовчий до війни період». Усіх неблагонадійних було поділено на три категорії. До першої відносились особи стосовно яких не вживалися процесуальні дії, але які перебували під посиленням негласним наглядом (зокрема члени дипломатичного корпусу). Друга категорія – ті, кого слід було заарештувати (особи, які обґрунтовано підозрювалися в шпигунстві). Третя група – особи, яких варто було вислати в адміністративному порядку [4].

Складені за цим принципом списки генерал-квартирмейстери передавали на затвердження у Генштаб. Останній постійно висловлював своє незадоволення їх якістю. Справа в тому, що до чорних списків занесли всіх підозрюваних у шпигунстві, а загалом і основну частину чоловіків-інтелектуалів, які проживали на зазначеній території. Генштаб же наполягав на більш вдумливому підході до справи [4].

Аналогічні списки готували й органи політичного розшуку, які видавали спеціальні альбоми осіб, запідозрених у шпигунстві. Варто наголосити, що органи політичного розшуку попереджували контррозвідників, що наявність оперативної інформації (а саме вона слугувала підставою для внесення до списків тієї чи іншої особи) не може бути достатньою підставою для вжиття правових заходів впливу. Жандарми закликали контррозвідників, у разі зацікавлення тією чи іншою особою, надсилати запит до того поліцейського управління, яке її зареєструвало. Таким чином можна було уникнути непорозумінь, уточнити біографічні дані особи та її подальшу долю [11, с. V].

Жандармські управління вели також облік усіх іноземних підданих, що про-

живали на території імперії. Особливо серед них виділялася категорія військово-визволених, тобто австрійських і німецьких підданих, які перебували в запасі армій своїх держав. Передбачалося, що з початком війни вони будуть інтерновані.

Тож з моменту оголошення мобілізації розпочалися заплановані арешти. На практиці вони проводилися не вибірково, як того вимагало ГУГШ, а набули масового характеру. Причому арешти осіб, що відносились до категорії військовополонених, проводились у різні строки. У прикордонних губерніях раніше, внутрішніх – пізніше. Індивідуальний підхід у визначенні ймовірних агентів противника було замінено репресивними заходами щодо цілих груп населення. На перше місце при визначенні неблагонадійності вийшли групові ознаки (підданство, національність і т.д.). Передусім тих осіб, що могли бути причетними до спецслужб. Так, 24 липня 1914 р. був затриманий барон Р.-Е. Гейн – австро-угорський консул у Києві. 27 жовтня 1914 р. він був зареєстрований у Петербурзькій охоранці та висланий до Костромської губернії. У тих же числах був затриманий консул в Одесі Е. Герінг [11, с. 30, 33].

Першочергова увага приділялася німцям. Найпоширенішими обвинуваченнями були: шпигунство, підозріла поведінка, антиросійська пропаганда і т.д. Це було притаманно всім без виключення воюючим країнам. перевірку інформації здійснювали жандарми. В окремих випадках справді сумлінні офіцери намагалися з'ясувати суть справи і навіть встановлювали причину, що змусила патріота взятися за перо. Переважна частина доносів містила приватно споживацький характер. І все ж по кожному окремому випадку здійснювалася ретельна перевірка. Ця робота забирала чимало часу і набула великого значення в діяльності жандармів. Чимала кількість доносів у поєднанні з відсутністю значної користі створила сприятливе підґрунтя для службових зловживань. Фантазія, поєднана зі знанням конспірації та розшукової роботи, давала змогу кар'єристам

малювати фантастичні схеми нібито існуючих шпигунських організацій.

Найпоширенішою формою боротьби зі шпигунством стала адміністративна висилка підозрюваних. З оголошенням 20 липня 1914 р. західних губерній на військовому положенні їх головні начальники отримали право висилати неблагонадійних у внутрішні райони імперії. Штаб корпусу жандармів 28 липня направив начальникам управлінь телеграму із зазначенням порядку дій влади щодо різних категорій підданих ворожих держав. Усі німецькі й австрійські військовослужбовці, що опинилися в Російській імперії, оголошувалися військовополоненими. Австрійці й німці, що рахувалися в запасі армій своїх держав, також включалися в категорію військовополонених. Їх передбачалось виселяти у В'ятську, Вологодську, Оренбурзьку губернії та Якутську область. Туди ж виселяли підданих ворожих держав, заарештованих «лише за підозрою у шпигунстві, однак без певних доказів» [4]. Однак і ці регіони були не менш важливими, у плані захисту державної безпеки, тому таке переселення, особливо в промислові центри, втрачало свою суть.

Таким чином, на практиці не було жодної різниці для оголошених військовополоненими та затриманих за підозрою у шпигунстві. Індивідуальний підхід у визначенні ймовірних агентів противника було замінено репресивними заходами щодо цілих груп населення. На перше місце при визначенні неблагонадійності вийшли групові ознаки (підданство, національність тощо). Так, із 25 членів акціонерного товариства «Артур Коппель» 23 було вислано у внутрішні губернії та за кордон [12, с. 212].

У середині серпня 1914 р. МВС розіслало губернаторам і градоначальникам спеціальні телеграми, у яких дозволялося поняття «військовополонений» поширити на всіх австрійських і німецьких підданих чоловічої статі віком від 18 до 45 років, за винятком завідомо хворих і непридатних до військової служби.

При висилці допускалися числення

зловживання. Так начальник штабу Київського військового округу генерал М. Тодорович вислав чоловіка своєї коханки. Однак, той був досить відомим адвокатом. Розгорівся скандал, що дійшов до Алексева. Утім, для Тодоровича негативних наслідків це не мало через повну довіру його безпосереднього керівника – генерала В. Троцького [13, с. 409].

Аналіз документів МВС і військового відомства дає нам змогу стверджувати, що у довоєнний період висилка військовозобов'язаних ворожих держав і підозрюваних у шпигунстві розглядалися як два не пов'язаних між собою комплекси заходів. Навіть облік осіб зазначених категорій вели різні відомства: списки військовозобов'язаних – органи МВС, а підозрюваних у шпигунстві – військова контррозвідка. Для того, щоб потрапити в першу категорію, достатньо було формальних підстав. Для другої – нехай і не доведені, але все ж підозри. Війна урівняла ці категорії. Комплекси заходів, що не залежали один від одного, втратили свої специфічні особливості, перетворившись у масову депортацію.

Масові депортації видалися військовим настільки ефективним методом захисту від шпигунів, що після вступу у війну Туреччини військовий міністр Сухомлинов запропонував голові уряду Горемікіну використати випробуваний захід і до турецьких підданих. Під час масових депортацій дивом уникнув арешту майбутній чекіст Осип Шор, який став усесвітньо відомим під ім'ям Остапа Бендера.

Винятки з цього правила також здійснювалися на підставі формально групових (національних) ознак. Великі групи іноземних підданих виводилися за межі дій циркулярів МВС. Ці винятки пробивали дірки в репресивній системі, що склалася. Так, 17 серпня 1914 р. Генштаб і МВС повідомили місцеву владу, що не підлягають арешту піддані ворожих держав – чехи і галичани, французи Ельзасу і Лотарингії, італійці, але «якщо всі вони не підозрюються у шпигунстві». Крім того, русинам і сербам, навіть австрійським вій-

ськовозобов'язаним, дозволялося жити в будь-якому місті Росії. Від них вимагалось лише чесне слово не покидати Російську імперію та не діяти їй на шкоду [14, а. 239; 15, а. 63-94; 16, а. 398].

Доцільність депортації військовозобов'язаних безсумнівна. Більше того, на сьогодні це загальноприйнята світова практика, відображена в міжнародному праві. Імовірно в цю сітку потрапили й невиявлені ворожі агенти. Дотично це визнає і М. Ронге, зазначаючи що розвідка зазнала відчутних втрат. Частина агентів була інтернована, частина оголошена військовополоненими. Ті, що залишилися, надсилали повідомлення через нейтральні країни, унаслідок чого через брак часу значною мірою втрачали свою цінність [див.: 17]. Вдалося також провести кілька успішних протидиверсійних акцій [18, с. 234].

Чутки про всепроникаюче німецьке шпигунство скептично сприймалося влітку 1914 р., а вже через кілька місяців стали складовою частиною державної політики. Головна причина такої трансформації полягала в специфічному ставленні урядових кіл Росії до такого явища, як шпигуноманія. Пропаганда почала формувати образ ворога-німця, що супроводжувалось призупиненням дії низки законів стосовно нерухомого майна. Постало питання про так зване німецьке засилля. Основну увагу було звернено на електричну промисловість, що вважалася складовою німецького капіталу і через яку нібито здійснювалась розвіддіяльність. Міністр внутрішніх справ О. Хвостов, зокрема, був упевнений, що німецький капітал таким чином здійснює одночасно політичне та економічне завоювання Росії [8, с. 5]. Поряд із приватними та казенними закладами воєнно-промислового комплексу у сфері особливого зацікавлення російських контррозвідників опинилися великі страховальні товариства.

Навіть такий незаангажований дослідник, як М. Лемке впав у викривальний тон, говорячи про колоністів. Він був переконаний, що численні німецькі колонії значно полегшують економічне завоювання

Росії, та вважав їх своєрідною п'ятою колоною, називаючи паразитами на політичному організмі Росії. У дусі конспірології він малював картину цілеспрямованого проникнення німців у Росію під централізованим керівництвом. Німецьким підступам Лемке приписує падіння виробництва у промисловості, дефіцит зерна і цукру, відповідальність за які населення поклало на владу [13, с. 251-254]. Стереотипи тотального німецького проникнення в усі сфери життя Російської імперії залишаються актуальними і понині [19, с. 42-43].

Робота спецслужб у цьому напрямі зосередилась на оперативному вивченні Синдикатів, які вважалися замаскованим німецьким капіталом. Особливу увагу МВС привертало переведення коштів за кордон і з-за кордону. У МВС дійшли висновку, що неодмінною складовою захисту капіталу є військово шпигунство. Поряд із фактами дійсного шпигунства були й такі, що не мали до нього жодного стосунку. У гонитві за надприбутками капіталісти вжили заходів, спрямованих на пониження ефективності роботи.

За версією ГУГШ промислові й торговельні компанії, що не мали контактів з армійськими штабами і не були зайняті на побудові воєнних об'єктів, не мали можливості займатися шпигунством. При цьому недооцінювалася можливість збору інформації про економічний потенціал імперії [4].

Абсолютно випадково з початком війни в поле зору контррозвідників потрапила компанія «Зінгер». Прямолинійні дії німецької розвідки ще більше посилили наявні підозри. Тож склад правління, регулярні поїздки директорів у провінції, котування акцій на біржі – усе видавалося прикриттям розвіддіяльності та зміцнювало підозри. Фактів, що вказували на причетність до розвідки окремих співробітників фірми було чимало, однак уся інформація стосувалася подій п'яти-, шестирічної давнини, а всі учасники розвідоперацій уже покинули Росію [4].

Ряд поважних учених, зокрема М. Греков, висловлюють обґрунтовані сумніви

у використанні цілої компанії для потреб розвідувальної діяльності. Натомість, причетність до німецьких спецслужб закритого в тому ж таки липні 1914 р. «Інституту Шиммельпфенгу» можна вважати доведеним. Однак, через низку обставин, розслідування не було завершено. Мали місце побоювання ініціювання шовіністичних антинімецьких настроїв. Не слід забувати й про привілейований статус багатьох підозрюваних, їхні зв'язки з царським двором [12, с. 210].

Поряд із цим вводилися й окремі елементи контррозвідувального режиму. Готелі, квартирновласники та банківські установи зобов'язувалися повідомляти у правоохоронні органи інформацію про німецьких підданих [20, с. 229].

Визначення категорій підозрілих у контррозвідувальному відношенні осіб за формальними груповими ознаками зачепило й традиційного цапа відбувайла – євреїв стали масово підозрювати у зрадницькій діяльності. У документі зазначалося, що вони «дають велику кількість шпигунів через схильність багатьох із них до злочинів різного роду за гроші...», до того ж «завдяки знанню більшістю євреїв німецької мови, німці використовували їх у зайнятих місцях як провідників та інформаторів». На думку штабу 8-ї армії, у єврейського населення проявилася «різко виражена ворожість, ... вона має цілком виражений масовий характер, причому російські євреї мало чим відрізняються від галицьких... Євреї діяльно переховують дезертирів, сприяють утечам нижніх чинів і взагалі намагаються послабити могутність російської армії. У дні наших успіхів єврейська ворожість прикривалась уродливістю і запопадливістю, у дні ж невдач проривається у вигляді припіднятого веселого настрою єврейських мас» [21]. Тож євреї ставали об'єктом розробки військової контррозвідки. Утім, системного характеру ці переслідування набули під час наступної воєнної кампанії.

Певний час під посиленням наглядом перебували й поляки, великі надії на яких поклала айстро-угорська розвідка. Од-

нак після відомого маніфесту Миколи Миколайовича та провалу диверсійної акції Ю. Пілсудського їх віднесли до лояльних груп населення.

Огульне обвинувачення цілих категорій не могло допомогти справі. Спецслужби намагалися викоренити основу шпигунства, але сумнівна користь від цих заходів перекривалася значною шкодою.

Для захисту засобів зв'язку і таємної інформації влада почала вдаватися до системи заручництва. Охорону телеграфних кабелів було доручено місцевим євреям, яких попередили про тотальну найсуворішу відповідальність за найменше пошкодження [18, с. 91].

Початок війни обумовив перебудову всіх сфер життя суспільства. Тож було внесено істотні корективи в підходи держави до інформаційної політики. Важливе місце у вирішенні завдань воєнного часу займали засоби масової інформації та військова періодика зокрема. В усіх періодичних виданнях з'явилися нові рубрики з інформацією з фронтів, описом ворога та героїчних подій воєнної історії. У них містилися також матеріали, що закликали до збереження військової таємниці, у доступній формі описувались елементи ведення ворогом розвідувальної діяльності.

Початок мобілізації виявився підставою для прийняття важливих законодавчих актів: «Про затвердження тимчасового положення про військову цензуру» і «Переліку відомостей і зображень, що стосуються зовнішньої безпеки Росії та її військово-морської і сухопутної оборони, оголошення і поширення яких у пресі, промовах або доповідях, що проголошуються у публічних зібраннях, забороняється на підставі ст. 1 відділу 2 Закону від 05.07.12 р. і ст. 5 Височайшого указу урядовому Сенату від 20.07.14 р.».

Головною метою згадуваної військової цензури було «недопущення після оголошення мобілізації армії, а також під час війни, оголошення та поширення відомостей, що можуть зашкодити інтересам держави», тобто контроль над виданням друкованої продукції та перелік кореспон-

денції з метою недопущення розголошення державної таємниці [22, а. 165]. Відповідний перелік відомостей, із яким Росія зустріла війну, мав 25 пунктів, пов'язаних із різними напрямками військової сфери. Під категорію державної таємниці потрапляла інформація починаючи з кількості нейтралізованих шпигунів і закінчуючи описом відвідування коронованими особами театру воєнних дій. У подальшому цей перелік розширювався [23, с. 45].

До початку серпня 1914 р. при Штабі Головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту вже був сформований військово-цензурний відділ, який розпочинає роботу з формування військово-цензурних пунктів на території України. До речі, до часу початку війни штат професійних цензорів мала лише Росія та Німеччина.

Встановлювалося два рівні військової цензури: у повному обсязі та часткова. Військова цензура в повному обсязі полягала в попередньому розгляді всіх матеріальних носіїв інформації, призначених до широкого розголосу, а також ознайомленні та виїмки як внутрішніх, так і міжнародних поштових відправлень і телеграм без виконання формальностей, передбачених кримінально-процесуальним законодавством. Такий вид цензури вводився лише на театрі воєнних дій. В інших місцевостях імперії вводилася часткова військова цензура, що полягала в перегляді та виїмці міжнародних поштових відправлень, а в окремих випадках – за розпорядженнями головних начальників воєнних округів, і внутрішніх [24, с. 21; 25, а. 198].

До речі, ст. 12 попереджувала, що введення воєнної цензури аж ніяк не замінює і не відмінює роботу органів цензури, що діяли в мирний час. Таким чином, з початком війни у державі з'являлись дві цензурні структури.

Органи воєнної цензури на територіях, що не входили в район театру воєнних дій, склалися з головної військово-цензурної комісії, місцевих військово-цензурних комісій і військового цензора. На театрі воєнних дій справами військової цензури

відали: штаби Головнокомандувача, армій, флоту та воєнних округів театру воєнних дій. До Головної військово-цензурної комісії входили представники військового та морського міністерств, міністерства юстиції, МЗС і три представники від МВС (Головного управління у справах друку, Головного управління пошт і телеграфів та Департаменту поліції).

Головна військово-цензурна комісія, окрім координації роботи підлеглих структур, здійснювала також розроблення проєктів щодо основних напрямів цензурної політики в умовах воєнного часу. Місцеві ж комісії здійснювали безпосередню роботу з недопущення розголошення таємних відомостей [26, с. 25-26].

Військово-цензурне відомство перейняло на себе також обов'язки прес-служби. Усі справи, які вели органи військової цензури, оперативно супроводжувалися чинами корпусу жандармів. Останні також передавали до цензурного відомства оперативну інформацію про порушення вимог військової цензури [26, с. 33-36].

Сформований механізм військової цензури, розроблений царською Росією, виявився настільки дієвим, що багато з цього досвіду було використано в подальшому радянською цензурою, зокрема складання звітів, їх форма, рух інстанціями тощо.

Не менш важливим напрямом роботи контррозвідки в передвоєнний період було спостереження за діяльністю вітчизняних і акредитованих іноземних журналістів. Правовий статус кореспондентів і межі їх обізнаності з інформацією військового характеру визначався «Положенням про військових кореспондентів у воєнний час» 1912 року. У ньому підкреслювалося, що крім затверджених начальником генштабу військових кореспондентів, жодна інша особа не має права надсилати для друку жодної інформації з театру бойових дій [3, с. 164].

Таким чином, встановлювався бар'єр перед несанкціонованим розголошенням таємної інформації у відкритих джерелах. Відповідно на посади, теоретично, допускалися перевірені особи, яким можна було

довіряти. Утім, М. Лемке, який опублікував зазначене положення, власним прикладом заперечив цей документ.

Мусимо відмітити, що командування уважно стежило за ставленням читачів до того чи іншого видання. У штаби армій Верховне Головнокомандування надсило відповідні запити, зокрема, чи цікавить бійців та чи інша газета, яким є її пропагандистський вплив [27, с. 39].

Висновки

Початок війни продемонстрував нездатність армії та держави забезпечити необхідний рівень захисту державної безпеки. Мали місце серйозні прорахунки в інформаційній політиці. Як наслідок – населення не було готове активно допомагати органам контррозвідки. Значна частина контррозвідувальних заходів виявились обмеженими, несвоєчасними та малоефективними. Із запізненням здійснювалася модернізація нормативно-правової бази боротьби зі шпигунством.

Вказані недоліки в 1914 р., в основному, обумовлювалися потребами росту і були характерними для всіх європейських держав. А негативний вплив існуючого ладу став відчуватися вже в подальші місяці війни. Згодом країну захопила хвиля шпигуноманії, що сприяло активізації роботи спецслужб.

Література

1. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 7.
2. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 439.
3. *Лемке М. К.* 250 дней в царской Ставке. 1914-1915 / М. К. Лемке. – Минск : Харвест, 2003. – 448 с.
4. *Греков Н. В.* Русская контрразведка в 1905-1917 гг. : шпиономания и реальные проблемы / Н. В. Греков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>
5. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 3118.
6. *Ботвінкін О. В.* Історія охорони державної таємниці в Україні / О. В. Ботвінкін, В. М. Шлапаченко, В. П. Ворожко, А. С. Пашков. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2008. – 155 с.
7. *Зданович А. А.* Свои и чужие – интриги в разведке / А. А. Зданович. – ОЛМА-ПРЕСС, ЗАО «Масс Информ Медиа», 2002. – 320 с.
8. Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного правительства. – Вып. 1 : Показания А. Н. Хвостова. – Берлин, Б.д. – 53 с.
9. *Джунковский В. Ф.* Воспоминания: В 2-х томах / А. Л. Панина (ред.) ; И. М. Пушкарева, З. И. Перегудова (предисл. и примеч.) / В. Ф. Джунковский. – М. : Издательство имени Сабашниковых, 1997. – т. 2. – 688 с.

Тож, попри недоліки, можемо констатувати, що російській владі загалом вдалося забезпечити секретність у ході проведення мобілізації та стратегічного розгортання військ у 1914 році. Так, у перші місяці війни агентурна розвідка Австро-Угорщини діяла, за визнанням її керівника М. Ронге, австрійська розвідка виявилася неспроможною попередити власні війська про передислокацію російських військ, що також мало серйозні стратегічні наслідки.

Однак закладена міна сповільненої дії – неврегульованість питання про взаємодію КРВ із розшуковими органами МВС, у тому числі в «особливий період», відсутність централізованої системи управління та підготовки кадрів контррозвідників спрацювали після серпня 1914 року. Здійснене із запізненням переведення роботи на «воєнні рейки», загальне ігнорування командування російської армії на першій фазі війни проблем безпеки продемонструвало, що вищий генералітет не зміг за своєї нової сфери діяльності. Майбутню війну він вважав короткочасною та маневреною. При такому підході питання розвідки та безпеки виглядали другорядними. Украй безвідповідальним було ставлення до нових видів розвідувальної діяльності, що з'явилися під впливом технічного прогресу. Яскравою ілюстрацією цього є події в Польщі та Східній Пруссії.

10. Курлов П. Г. Гибель императорской России / П. Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.
11. Альбом лиц, зарегистрированных жандармской, сыскной и общей полицией по подозрению в шпионстве. Составлено по материалам, присланным в Регистрационное бюро Департамента полиции по 31 декабря 1915 г. – Вып. 1-й. – Пг; 1915. – 344 с.
12. Старков Борис. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Борис Старков. – СПб. : Питер, 2006. – 304 с.
13. Лемке М. К. 250 дней в царской ставке. 1916 / Михаил Константинович Лемке. – Минск : Харвест, 2003. – 672 с.
14. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 1631.
15. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 288.
16. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 1598. – Оп. 1. – Спр. 373.
17. Ронге Макс. Разведка и контрразведка / Макс Ронге. – К. : Синто, 1992. – 240 с.
18. Резанов А. С. Немецкое шпионство / А. С. Резанов. – Пг., 1915. – 336 с.
19. Авдеев В. А. Секретная миссия в Париже. Граф Игнатъев против немецкой разведки в 1915-1917 гг. / В. А. Авдеев, В. Н. Карпов. – М. : Вече, 2009. – 400 с.
20. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. С. Дякин // Первая мировая война 1914-1918 гг. – М., 1968. – С. 227-238.
21. Гольдин Семен. Евреи и шпиономания в русской армии в годы Первой мировой войны / С. Гольдин – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lechaim.ru/ARHIV/179/goldin.htm>
22. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 864. – Спр. 296.
23. Громов М. А. Цензура и шпионство по законам военного времени. – Пг., 1914. – 36 с.
24. Волковский Н. Л. История информационных войн. В 2-х ч. / Н. Л. Волковский. – СПб : ООО «Издательство Полигон», 2003. – ч. 2. – 729 с.
25. ЦДДА України у м. Києві. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 2.
26. Временное Положение о военной цензуре // Авербах О. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914 года с Германиею, Австро-Венгриєю и Турциєю. – Вильна, 1915. – С. 19-39.
27. Гужва Д. Г. Русская военная печать в годы Первой мировой войны / Д. В. Гужва // Военно-исторический журнал. – 2007. – № 12. – С. 37-41.